



Suffixy **-snb*, **-znb*, **-nb*, **-b* a jejich deriváty ve starší češtině

Miloslava Vajdlová
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i,
oddělení vývoje jazyka

Sufixy *-snь, *-znь

- pomocí sufixů *-sn*, *-zn* (psl. **-snь*, **-znь*) se od sloves tvoří:
 - femininní jména dějů a stavů
 - metonymický přenos → jména výsledků děje
 - doložena jsou i jména jiných onomaziologických kategorií (prostředků a nositelů vlastností)

Deverbální *i*-kmenová feminina zakončená na *-sn*, *-zn*

- **Stadium staročeské**
- téměř 30 jmen: *básn*, *bázn*, *desětázn* ,Desatero, deset božích přikázání', *drážn* ,dráždění, jitření', *kázn*, *lázn*, *nebázn*, *nekázn*, *nepřiezn*, *oprzn* ,hniloba, rozklad', *otrýzn* ,trýzeň, trápení; zohyždění' , *otržn* ,lapací síť na ptáky', *piesn*, *plasn* ,mrkvovitá rostlina pálivé chuti', *plésn* ,plíseň', *přiekořizn* ,*příkoří*, *pohana*, *potupa'*, *přiezn*, *rozkázn* ,rozhodnutí, nález', *snažn* ,snaha, úsilí', *spřiezn* ,spojenectví', *strázn*, *trojepiesn* ,píseň na oslavu vítězství', *trýzn*, *vážn* ,miska vah', *žiezn*, *žizn* ,žití v pokoji (?); hojnost, úroda; prostředky k obživě'

Feminina na *-sn, -zn*

- nutnost redukce – ne všechny deriváty jsou deverbativa
- *básn, bázn, desětázn* ‚Desatero‘ (← *desět + kázn*), *drážn* ‚dráždění, jitření‘, *kázn, lázn, nebázn, nekázn, nepřiezn, oprzn* ‚hniloba, rozklad‘, *otrýzn* ‚trýzeň, trápení; zohyždění‘, *otržn* ‚lapací síť na ptáky‘, *piesn, plasn* ‚mrkvovitá rostlina pálivé chuti‘, *plésn* ‚plíseň‘, *přiekořizn, přiezn, rozkázn* ‚rozhodnutí, nález‘, *snažn* ‚snaha, úsilí‘, *spřiezn* ‚spojenectví‘, *strázn, trojepiesn* ‚píseň na oslavu vítězství‘, *trýzn, vážn* ‚miska vah‘, *žiezn, žizn* ‚žití v pokoji; hojnost, úroda; prostředky k obživě‘

Feminina na *-sn, -zn*

- různé stáří, doba užívání, frekvence, pozice v systému slovní zásoby i šíře významového spektra derivátů
 - *básn, bázn, přiezn, žizn* – již předčeská (sr. stsl. *básnъ, bojaznъ, prijaznъ, žiznъ*)
 - jiná jména – v stsl. nedolož., předpoklad přímé spojitosti s předčeským stavem:
 - *kázn* Machek 2010 odvozuje od slovesa *kázati*, Rejzek 2015 poukazuje i na možnost odvození od slovesa *káti se*
 - *lázn* podle Machka souvisí s latinským *lavāre*, Rejzek o něm říká: „Psl. **laznъ, *lazn 'a* se obvykle spojuje se slovesem **laziti* (srov. č. nář. *lazit* ‘lézt’ (...))“ (pozn. MV: existuje i stč. *laziti*)
 - *plésn* Machek dává do souvislosti s lit. *plekstu, plekau plekti*, trouchnivět, Rejzek s lit. *pelesiai, peleti*, plesnivět,
 - *přiekořizn* ESSČ ve shodě s etym. slovníky předpokládá etym. souvislost se stsl. slovesem *koriti*, Šimek 2017: 89n., Nejedlý 2014: 245 vykládají jinak

Feminina na *-sn, -zn*

- slovotvorný typ je v stč. stále ještě produktivní
- některé deriváty po hláskových změnách probíhajících při tvoření jmen, zvl. po splynutí iniciálního konsonantu sufixu s koncovou souhláskou slovotvorné báze, končí na *-žn*:
 - *drážn, otržn, snažn, vážn*
 - *otržn* (k **otrhnúti*; Nejedlý a kol. 2019 vykládá jinak)
- značná část primárních derivátů je jednoslabičná
- staré a centrální deriváty jsou jednoslabičné

Feminina na *-sn, -zn*

- nově vzniklá jména
 - patří k centrální slovní zásobě:
 - *kázn, piesn, žiezn*
 - řadí se na periferii lexikálního subsystému:
 - *drážn* (1 doklad), *oprzn* (1), *otrýzn* (6), *otržn* (3), *plasn* (1), *plésn* (5), *přiekořizn* (?), *rozkázn* (1), *snažn* (1), *strázn* (1), *vážn* (1)
 - *desětázn* (1), *spřiezn* (2), *trojepiesn* (2)
 - frekventované, ale nikoliv zcela centrální:
 - *lázn, trýzn*

Periferní feminina na *-sn, -zn*

- doložena v jediné památce či v památkách jednoho typu:
 - jen u Klareta:
 - *desětázn* ,Desatero, deset božích přikázání‘, *drážn* ,dráždění, jitření‘, *plasn* ,mrkvovitá rostlina pálivé chuti‘, *snažn* ,snaha, úsilí‘, *vážn* ,miska vah‘
 - jen ve slovnících:
 - *trojepiesn* ,píseň na oslavu vítězství‘ (KlarVok, SlovKlem)
 - Slov a Léč:
 - *plésn* (4x Slov, 1x Léč: *obnovuje tu věc medem a tu plésen doluov smietaje LÉKCHIR 140V*)

Periferní feminina na *-sn, -zn*

- femininum *otrýzn* ,trýzeň, trápení; zohyždění‘
dolož. pouze v pramenech z 1. pol. stč. období, a to výhradně v biblických a s biblickou a nejstarší křesťanskou historií spojených překladových textech s latinskou předlohou (BiblDrážď, PasMuzA, KristA, OtcA)

Periferní feminina na *-sn, -zn*

- důvody vzniku:
 - překladové
 - *oprzn* ‚hniloba, rozklad‘
 - *který užitek můj v krvi méj, když sendu v oprzn* (rkp. *woprzv*)
ŽaltPod 29,10 (v *zpiržňenie* ŽaltWittb, u *przněnie* BiblOl, v *zetlenie* BiblDrážd', v *porušenie* BiblLit) *in corruptionem*
 - rytmické
 - *strázn*
 - *a tak v tej milostnej strázni zapomanula bieš' bázni* Hrad 32r

Formální vývoj feminin na *-sn*, *-zn*

- jména formálně i morfologicky nestabilní
- obtížně vyslovitelná hlásková skladba „K – V – K – K“ (při kombinaci koncového *-n* s předcházející ostrou, popř. řidčeji se vyskytující tupou sykavkou) x *lest*, *mast*, *past*, *pěst*; *mysl*, *žrd/žerd*
- → do nom. a akuz. sg. proniká vkladné *e*
 - analogie k nepřímým pádům s jerovým *e* (dat. pl. **pěsnьmъ* → *piesnem*, lok. pl. **pěsnьchъ* → *piesnech*)
 - již před r. 1350
 - *veslal u má usta piesen novú* ŽaltKlem 39,4
 - *jakž tu piesen v svéj sladkéj notě skona* LegKat 1074

Formální vývoj feminin na *-sn*, *-zn*

- vliv sg. tvarů nepřímých pádů, nom., gen., akuz., vok. a lok. du., nom., gen., akuz. a vok. pl. s *-ň-*
- → měkčí se tvrdé koncové *-n*
 - datace změny: 15. století
 - *skrúšenie a bazň u milosti božie* OtcB 48r
 - *i poče Tristram velikú ziezeň jmieti* TristB 39r
 - *těm, kteříž jsou byli pro rozličnú věc a nekazeň ven z města vypověděni* MartKronA 90v

Formální vývoj feminin na *-sn*, *-zn*

- sekundární nom. sg. *ja*-kmenové
 - u Klareta
 - užití z rytmických a rýmových důvodů
 - *bázně timor*, ... *volanie clamor* KlarGlosA 1355
 - *compilamen vazenie*, ... *tendor otržně* KlarGlosA 2687

Jména kolísající mezi různými deklinacemi či rody

- jména z hlediska stč. uživatele slvt. nemotivovaná, tudíž slvt. neprůhledná a systémově neukotvená
- → vytvářejí i další variantní formy lexémů
- užívají tvary i podle jiných deklinací nebo rodů než jen podle ženských *i*-kmenů
 - *přiekořizn/přiekořizna*
 - *útiskuov ani přiekořizní žádných ... od své matky nemajíce ArchPís 1,22 (1471)*
 - *syn přiekořiznu činí otci BiblOl Mi 7,6 contumeliam*
 - *nebojte se přiekořizni (n. přiekořizny?) lidské BiblDrážď Is 51,7 opprobrium*

Jména kolísající mezi různými deklinacemi či rody

- *lázn/lázně/lázna*
 - *v Konstantynopoli jest lázně veliká velmi CestKabK 183v*
 - *toť jest lázna velmi dobrá ... Učiň sobě lázni v kádi a přikryti svrchu lázen dobře LékJuz 38v*
- *žizn f. i m.*
 - *pak na léto také žizn bieše, že kořec žita šest peněz zlých platieše DalC 94,9*
 - *pole tvá napilněna budú žiznem ŽaltWittb 64,12*
 - *nuž aj, přijde sedm let velikého žiznu BiblOl Gn 41,29*
 - *pak na léto také žizn bieše... DalV 94,9*

Situace na konci staročeského období

- zanikají téměř všechna ojediněle či řídce doložená jména vč. Klaretových okazionalismů
 - *desětázn, drážn, oprzn, otrýzn, otržn, plasn, přiekořizn, rozkázn, snažn, trojepiesn, vážn (ale ne spřiezn)*
- přestává se používat archaické *žizn*
- dočasně vycházejí z užívání lexémy *strázn, trýzn*
- jména slov. neprůhledná alternují formálně i morfologicky nebo zanikají

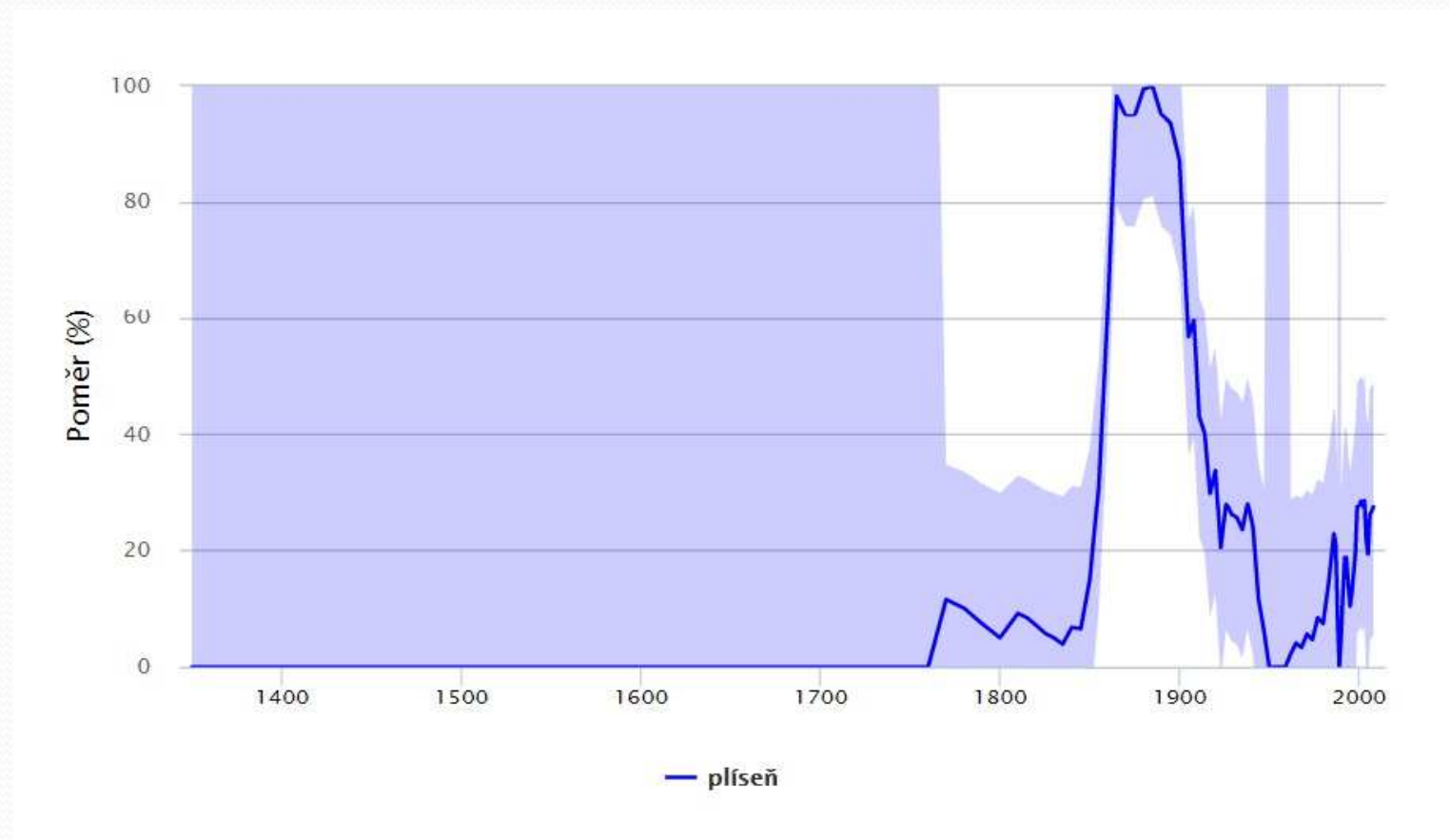
Stadium středněčeské

- stč. → střdč.
 - lexémy centrální slovní zásoby (*báseň, bázeň, kázeň, lázeň/lázně/lázna, nebázeň, nekázeň, nepřízeň, píseň, přízeň, žízeň*)
 - jejich okrajově užívané deriváty (*spřízeň*)
 - řídce doložené *pléseň*
- slovotvorný typ již není produktivní
- nové lexémy
 - hapaxní deriváty nebo složeniny obsahující slova již existující (*bezkázeň, chválopíseň, vítězopíseň*)
 - ojed. nový výraz (*vážeň ,vážnost‘*)
 - *bývá malá vážeň tomu* LomnNaučDět 154

Stadium obrozené a poobrozené

- příležitostné středč. deriváty *bezkázeň*, *chválopíseň*, *vážeň*, *vítězopíseň* – nulový výskyt
- obnovuje se užívání lexémů *strázeň* a *trýzeň*
 - u f. *strázeň* nelze vyloučit ani diskontinuitní tvoření – v stč. dolož. ojed. jen u Klareta
- prudce narůstá počet dokladů feminina *plíseň*

Výskyt lexému *plíseň* v diachronních korpusech ČNK



Ostatní *i*-kmenová feminina zakončená na *-n*

- deriváty několika okrajových, méně frekventovaných slovtvorných typů
- – jednoslabičná deverbální jména dějů (sekund. i výsledků děje, prostředků, míst, nositelů vlastností) tvořená příponou *-n* (psl. **-nъ*) s fonolg. strukturu „K(K) – V – K“; řada jmen je všesl.
 - *bran* (pozd. a nč. *zbraň*), *čten* ‚čtení, četba‘, *dan*, *sien* (psl. **sěň* bývá spojováno s homon. **sěň* ‚stín‘), *strán* (z ie. **sterh₃-* ‚prostírat se, šířit se‘, z něj odvoz. i č. *stříti* ‚prostírat se, šířit se‘), *žen*
 - jejich odvozeniny *obran* ‚obrana, bránění se, hájení se‘ (k *obrániti*, *bran*), *před sien* a složenina s druhým komponentem *sien krásien* ‚královská (palácová) síň‘

Ostatní *i*-kmenová feminina zakončená na *-n*

- – deadjekta tvořená pomocí formantu **-b*
- deadjektivní jména nositelů vlastností, vlastností, stavů a míst zakončená na *-n*, jež je součástí slootovorného základu (+ **-b* → koncový *K* se změnil na *-n* , po depalatalizaci opět *-n*)
 - *bezvoden* ,bezvodé, vyprahlé místo‘ (k *bezdodný*, *voda*), *črn* ,čerň, *temnota*‘, *lačn* ,lačnost, hlad‘, *lén* ,lenost‘, *plán* ,pláňka, planý, divoce rostoucí strom n. keř‘, *posvátn* ,posvátný příbytek‘, *práchen* ,zpráchnivělý kmen n. kus dřeva‘, *prázd*n ,volný čas; nečinnost‘, *tiesn*, *zelen* ,zelenina‘

Ostatní *i*-kmenová feminina zakončená na *-n*

- – denominativní (nikoliv deadjektivní) jména nositelů vlastností odvozená až v době historické příponou *-en*
 - doložena pouze ve vokalicky rozšířené podobě s koncovým *-en*: *bystřen*, *bystřina*, *dievčen*, *dívčí věk*, *tišen*, *vánek*, *větrík*, *poklidně se pohybující vzduch*
- – několik jmen etymologicky neprůhledných
 - *dásn/dásno*, *dlan*, *jablan/jablon*, *holen/holeno*, *sáni*

Pozice na ose centrum – periferie

- rovnoměrnější rozložení oproti deverbativům na *-sn*, *-zn*
- řada hapaxních, účelově tvořených substantiv
 - v biblických překladech (*bezvoden ŽaltPod*, *dievčen BiblGlos*, *zelen BiblDrážď*)
 - v Klaretových slovnících (*črn*, *čten*, *krásien*, *práchen*)
 - ve veršovaném textu v rýmu (*bystřen HodKlem*)
 - v textech jiného typu (*lačn Budyš*, *posvátn SekvUKA*, *tišen SekvOpav*)

Formální vývoj feminin na -n

- obdobný jako u jmen zakončených na -sn, -zn
 - prosazuje se zakončení nom./akuz. sg. na -ň (dolož. běžně již v 1. pol. 15. st.)
 - *žeň mnohá jest, ale dělníci nemnozí, protož proste pána žni, at' pošle dělníky na žeň svú* HusPostH 3r
 - *dali ... milost těm, kteříž jsú byli pro ... nekazeň ven z města vypovědění* MartKronA 9ov
- u jmen zakončených na více než jeden K probíhá stejný vývoj jako u deverbativ na -sn, -zn
 - *prazden lidská nalezla jě [modly] na okolcě zemském* BiblDrážd' Sap 14,14
 - *neplet' sě v neprázdeň tohoto světa* ŠtítMuz 75

Formální vývoj feminin na -n

- obdobný jako u jmen zakončených na -sn, -zn
 - prosazuje se zakončení nom./akuz. sg. na -ň (dolož. běžně již v 1. pol. 15. st.)
 - *žeň mnohá jest, ale dělníci nemnozí, protož proste pána žni, ať pošle dělníky na žeň svú* HusPostH 3r
 - *dali ... milost těm, kteříž jsú byli pro ... nekazeň ven z města vypověděni* MartKronA 9ov
- u jmen zakončených na více než jeden K probíhá stejný vývoj jako u deverbativ na -sn, -zn
 - *prazden lidská nalezla jě [modly] na okolcě zemském* BiblDrážd' Sap 14,14
 - *neplet' sě v neprázdeň tohoto světa* ŠtítMuz 75

Formální vývoj feminin na -n

- řídce dolož. ja-kmenový nom. sg. nebo tvary jiných fem. deklinací (hl. v rýmovaném nebo rytmozovaném textu)
 - *črně nigredo* KlarGlosA 1485
 - *to jest najlepšie daní, neb ti lidé nejsú světu zlatem zaplacení*
ŽidSpráv 109

Stadium středněčeské

- přestávají se užívat ojed. či řídce doložené lexémy i archaické a výhradně na vazbu *lén jest koho, komu vázané* femininum *lén*
- vznikají nová slova
 - deverbální deriváty tvořené sufixem *-(e)ň* (*mučeň* ,trápení‘, *náplň* ,úplněk‘, *staň* ,sídlo‘ /morf. varianta m. stan/)
 - deadjektivní, resp. denominativní jména nositelů vlastností obsahující *-n* v slovním základu (*baheň* ,bahnité místo‘, *slůň* ,výsluní, slunné místo‘)
 - i odvozenina vytvořená mechanickým připojením koncového *-eň* k základu slova (*tmeň* ,tmavé místo‘)

Další případy analogického tvoření

- od slovesa *rozvodniti se* je pod vlivem subst. *povodeň* konverzí utvořeno f. *rozvodeň* ‚povodeň‘
 - *taková rozvodeň deštivá se stala, že ani jednou nohou výjiti nemohli* JgSlov (Zák. m. Brn. 197, 1760)
- na základě s. *povodeň* vzniká i slovní hříčka *po krveň*
 - *zde se [po bičování Ježíše] nachází povodeň, anebo raději pokrveň, nýbrž vylívá se celé moře červené* NitschPost 1,194
- k n. *podsíni* ‚pavlač, loubí‘ se vlivem hojně užívaného f. *síň* přitvářejí ženské varianty
 - *vysoká překlenutá podsíň* CestHar 188
 - *jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati* [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518)
- s výjimkou f. *slůň* jsou nově vzniklé lexémy dolož. řídce n. ojediněle

Sekundární *ja*-kmenové tvary nom./akuz. sg.

- dolož. v pramenech nejrůznějších žánrů u jednoslabičných substantiv, popř. u jejich derivátů (o novotvar jednoho autora či lexém vytvořený kvůli potřebě rýmu)
 - *jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati* [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518)
 - *síň, síně, sínce, předsíni* VelSilva 1495
 - *malá síně* ArchKolE 490v (1732)
 - *tak veliká daně a tribut Turkům se dávati musí* KochKrist 983

Stadium obrozené a poobrozené

- slova nově vzniklá během střdč. období (vesměs hapaxní či řídce doložená) většinou zanikají, v dalším období se užívají jen jména *náplň*, *podsín/podsíně* a *sluň*
- dochází k přímo explozivní tvorbě nových substantiv všech výše uvedených slvt. typů:
 - *oseň* ,osení‘, *tkáň*, *výplň*
 - *červeň*, *prostráň* ,prostranství‘, *sláň* ,slaná, mořská voda; moře‘, *úplň* ,plnost‘
 - *hlubeň* ,hlubina, prohlubeň‘
 - jména tvořená analogicky k pojmenováním již existujícím
 - nová jména: *hrušeň* (vliv lexémů *jabloň*, *třešně*, *višně*, pozd. *třešeň*, *višeň*)
 - slvt. varianty výrazů již existujících (*obrubeň* k *obruba* – vliv f. *ohlubeň*, *prohlubeň*)

Použitá literatura a zdroje (výběr)

- Diachronní korpusy ČNK (Archiv 19. století, DIAKON, DIAKORP V6) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2014, 2020, 2015. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>.
- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i, 2006–. Cit. verze dat z 15. 10. 2021. Dostupný z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ExcGb, ExcStčS: Lexikální materiál oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV, v. v. i.
- Gebauer, Jan (1960): *Historická mluvnice jazyka českého 3. Tvarosloví 1. Skloňování*.² Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- KNLA: Kartotéka novočeského lexikálního archivu, oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupná z: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc>.
- LDHBC²: Nejedlý, Petr, et al. (2021): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Interní verze databáze přístupná pracovníkům podílejícím se na projektu LDHBC. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. verze dat z 8. 10. 2021.
- *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i, 2006–. Dostupný z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Machek, Václav (2010): *Etymologický slovník jazyka českého*.⁵ Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Nejedlý, Petr (2014): Korelace slovtvorného a lexikálního systému z hlediska diachronního (na příkladu sufixu *-izna*). In: Gębka-Wolak, M. – Kamper-Warejko, J. – Moroz, A. (eds.): *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 241–252.
- Nejedlý, Petr, a kol. (2019): *Slovtvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Praha: Academia.
- Rejzek, Jiří (2015): *Český etymologický slovník*². Praha: Leda 2015.
- Šimek, Štěpán (2017): *Staročeské přiekora, přiekořizn, přiekořizna* – rekonstrukce formální a významové stránky. In: Uličný, O. (ed.): *Struktura v jazyce, jazyk v komunikaci*. Liberec: TU v Liberci, s. 89–97.



Děkuji Vám za pozornost.